

Денис Прошин, к. і. н.

В «СІРІЙ ЗОНІ»: НАСИЛЬСТВО, НЕНАСИЛЬСТВО ТА ЇХ СПОЛУЧЕННЯ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОТЕСТАХ

Violent and non-violent forms of anti-government protests are chrestomatically counterposed against each other, forming binary, «black-and-white» opposition. However, there often are «grey» combinations of violence and non-violence in political protests. What can be seen in this «grey zone» is not just readiness to sporadically combine violent and non-violent methods but tactical, opportunistic reconciliation of violence and non-violence. This article attempts to demonstrate that within the framework of «grey» combinations non-violence could quite easily lose its «sacramental» aura and become rather ambivalent factor. The author argues that under certain conditions influence of ideas and methods of non-violent protests could lead to an increase in aggressiveness of protest movements; distort substantially political identity and expectations of protesters; make them less responsible for the consequences of their actions.

Двадцять століття може бути назване «століттям насильства». Масштаби збройного насилля на фронтах двох світових воєн, безпрецедентні жертви серед мирного населення на окупованих територіях, спустошливі громадянські війни, терор проти власних співгромадян – все це дає ґрунт для такої зловісної «відзнаки».

У минулому столітті докорінно змінилася природа самих актів насильства. У багатьох випадках технічна перевага суб'єкта насильства над його жертвами досягла такого рівня, що насильство стало абсолютно безкарним для того, хто здійснює його. Раніше небачені відстані між суб'єктами та об'єктами насильства перетворили вбивство багатьох сотень, тисяч – а потенційно й мільйонів – людей майже в абстракцію.

Але саме в двадцятому столітті – значною мірою як відповідна реакція на обурливий та огидний вибух насилля – виникла й потужна, по-своєму також безпрецедентна, традиція ненасильницького опору політичному та соціально-економічному гнобленню. Сягаючи корінням в далеке минуле різних суспільних систем і релігійних вчень, ненасильницький опір у двадцятому столітті набув статусу реальної сили, здатної кардинально змінити вікові відносини між країнами і величезними соціальними верствами. Пов'язані з іменами Махатми Ганді та Мартіна Лютера Кінга доктрина і практика ненасильницького опору на кінець двадцятого століття посіли помітне місце в арсеналі суспільно-політичних рухів у десятках держав

світу – від Центральної Америки до країн колишнього радянського блоку, від Північної Африки до Далекого Сходу.

Більш того, ненасильницькі методи не лише зайняли місце поряд з насильницькою боротьбою. В домінуючому з кінця двадцятого століття політичному дискурсі ненасильству віддається безумовна перевага в порівнянні з насильницькими методами – як такому, що відповідає високим моральним критеріям та водночас демонструє свою ефективність у протистоянні навіть набагато сильнішому супротивнику. Раніше роз'яснення та виправдання вимагав лише факт переходу до антиурядового спротиву. Майже повсюдно само собою розумілося, що спротив носитиме насильницький характер. Ще в 1960-ті рр., після смерті Ганді та за часів Кінга, Ф. Фанон писав про очищувальну силу насильства, про «катарсис» насильницької боротьби з колонізаторами. Але з кінця двадцятого століття, а в наші дні й поготів, роз'яснення та виправдання все частіше потребує не лише непокора, але й рішення обрати насильницькі методи боротьби замість ненасильницьких.

Потрібні чималі зусилля, щоб вийти за межі домінуючих позитивних, апологетичних тлумачень феномена ненасильницької боротьби. Саме таку спробу зроблено в цій статті, яку присвячено критичному аналізу ідей та практики ненасильницького опору, а точніше – тому суперечливому впливу, який за певних обставин вони можуть справляти на перебіг та наслідки політичних конфліктів.

Зрозуміло, при всій своїй «імперативності» домінуючі позитивні тлумачення ненасильницького опору не залишаються єдиною точкою зору. Як реакція на поширення ідей та методів ненасильницької боротьби сформувалася традиція критики ненасильницького опору¹. Головні, в чомусь взаємопов'язані, теми цієї критики: неефективність (всупереч поширеній думці) ненасильницького опору або навіть пряма шкода, що його ідеї та практика завдають «справжній» боротьбі; спричинюване ними послаблення волі пригноблених до «справжнього», тобто насильницького, протиборства з утискачами.

¹ Tad, Dr. *The moral incoherence of non-violent philosophy and strategy*. <<http://left-flank.org/2011/04/30/the-moral-incoherence-of-non-violent-philosophy-and-strategy/#sthash.GACZyXhu.dpbs>> (2014, листопад, 15); Gelderloos, P. *How Nonviolence Protects the State*. <<http://www.bmartin.cc/pubs/peace/10Ryan.pdf>> (2014, листопад, 15); Meyers, W. (2000). *Nonviolence and Its Violent Consequences*. Gualala: III Publishing; Neumann M. *Nonviolence, Its Histories and Myths*. <<http://www.counterpunch.org/2003/02/08/nonviolence-its-histories-and-myths/>> (2014, листопад, 15); Ryan, H. *Critique of Nonviolent Politics: From Mahatma Gandhi to the Anti-Nuclear Movement*. <<http://www.bmartin.cc/pubs/peace/10Ryan.pdf>> (2014, листопад, 15).

Інакше кажучи, у традиційній критиці ненасильницького опору йдеться про те, що він виявляється менш значною – і, відповідно, менш «позитивною» – силою, ніж його прийнято вважати. Замість такого знецінюючого, «принижуючого» підходу тут обрано критичне тлумачення, пов'язане з переоцінкою іншого роду. Безпосередній «позитивний» ефект ненасильницьких методів (тобто їх реальна здатність самостійно змінити існуючий політичний лад) дійсно є далеко не таким відчутним, як стверджують прихильники ненасильства. Але це не означає, що незначним є ефект від ненасильницьких методів як такий. В оцінці цього ефекту тут пропонується вийти за рамки традиційної опозиції: «посилення або послаблення протестувальників у протистоянні з правлячим режимом», «більша або менша ефективність ненасильства».

І, як стверджується у статті, менша «позитивність» ненасильницької боротьби з цієї альтернативної точки зору може розглядатися зовсім інакше. Вплив ідей та методів ненасильницького опору в певному контексті може проявлятися у зростанні агресивності протестного руху; в істотному спотворенні політичної самосвідомості та очікувань протестуючих; в значно меншій відповідальності стосовно наслідків протестних дій.

Приєднуючись у деяких ключових моментах до попередньої критики ненасильницького опору, автор ставить перед собою завдання суттєво розширити масштаби цієї критики, вивести її за межі спрощеної бінарної опозиції: «ефективність – неефективність», «посилення – послаблення протесту» і розглянути можливість та наслідки утворення інших співвідношень насильства та ненасильства під час політичних конфліктів.

Для початку слід чітко позначити різницю між двома сценаріями поєднання насильницьких і ненасильницьких методів у рамках політичного конфлікту. У першому з цих сценаріїв насильство й ненасильство виступають як принципові протилежності. Власне, це той сценарій ненасильницького опору, що, як правило, й піддається критиці.

Наприклад, професор М. Нойман пише: «Не духовна сила Ганді й не викликане ним суспільне бродіння справили враження на британців. На них вплинуло те, що Індія була готова в будь-який момент вибухнути різаниною... Ще одним чинником став тероризм..., що регулярно використовувався проти британців. Він не був достатньо сильним, щоб заподіяти серйозної шкоди, але достатньо сильним, щоб британці відчули, що за Індію їм доводиться платити більше, ніж вона варта. Все це свідчить про те, що небезпідставний

страх перед масовим насильством підірвав рішучість британців куди сильніше, ніж будь-які дії Ганді»¹.

Звісно, в свою чергу адепти ненасильницького опору (як-от Дж. Шарп) можуть знайти інші приклади, які принаймні формально підтвердять дієздатність ненасильницьких методів². Це може покласти початок новому витку дискусії – з виходом на більш широкі питання про те, що саме можна вважати суто ненасильницьким протистоянням, яку форму може прийняти вплив силових факторів і де, відповідно, проходять межі цього впливу. Чи є виправданим, наприклад, вважати (вслід за Дж. Шарпом) в чистому вигляді ненасильницькою зміну влади на Філіппінах у 1986 р., якщо враховувати, що на сторону протестувальників перейшли військові, пославши багаторічному правителю Ф. Маркосу цілком зрозумілий сигнал про безперспективність будь-яких спроб утримати владу? Як розцінювати згадуване тим же Шарпом падіння режиму сальвадорського диктатора М. Мартінеса в 1944 р., яке при всьому драматизмі подій, що розгорнулися сімдесят років тому, не можна не назвати своєрідним політичним «курйозом»³?

Ці та подібні до них події є важливими прикладами, проте надмірне зосередження на подробицях може надати подальшим думкам «схоластичного» уклону. Так чи інакше, якою б не була питома вага насильства або ненасильства під час згадуваних конфліктів, в цій площині ідеї та практика ненасильницького опору залишаються цілком самостійним, цільним політичним феноменом, який без залишку протиставляється насильству. Можливо, «Велика калькутська різанина» 1946 р. вплинула на британців сильніше, ніж ненасильницькі акції громадського руху, очолюваного Ганді, однак Ганді у жодному разі не солідаризувався з тими, хто був причетний до кривавих сутичок у Калькутті.

¹ Ryan, H. Critique of Nonviolent Politics: *From Mahatma Gandhi to the Anti-Nuclear Movement*. <<http://www.bmartin.cc/pubs/peace/10Ryan.pdf>> (2014, листопад, 16).

² Шарп, Дж. *От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения* <<http://pavroz.ru/files/sharpotdic.pdf>> (2014, листопад, 16).

³ На перший погляд, Мартінес дійсно відмовився від своїх диктаторських повноважень під тиском ненасильницьких протестів («страйк опущених рук» та ін.). Однак Шарп не згадує про смерть сімнадцятирічного Дж. Райта, громадянина США, який жив у Сальвадорі зі своїми батьками. Загибель Райта від дурної поліцейської кулі стала (зрозуміло, в більш широкому політичному контексті) приводом для втручання в події американського посла, який дав зрозуміти, що будь-які подальші репресії проти опозиції викличуть жорстку реакцію з боку США. (На той час до столиці Сальвадору за наказом президента Мартінеса вже було стягнуто декілька сотень латиноамериканських «тітушек», декласантів-*desperados*, озброєних мачете.)

Особливістю другого сценарію (саме його аналізу присвячено цю статтю) є ситуативне, опортуністичне ставлення до ненасильства, насильства та їх можливих комбінацій. Таке ставлення чітко проглядається, наприклад, у спробах примирити ненасильство та насильство в інтерпретації української «зимової революції» 2014 р. (Йдеться про *примирення насильницьких і ненасильницьких методів*, про виправдання їх суміщення, а не про *виправдання насильства самого по собі*.)

Аргументи на користь насильницьких методів, що застосовувалися учасниками антиурядових виступів в Україні, залишаються у всіх на слуху, тому немає потреби зупинятися на них докладно. Суть їх у тому, що за своєю природою, за своїми цілями, за настроєм основної маси учасників виступи кінця 2013 – початку 2014 р. являли собою ненасильницький протест. Жорсткі силові дії влади (починаючи з розгону студентів в ніч 30 листопада 2013 р.) викликали ескалацію насильства та змусили протестувальників (насамперед членів радикальних організацій) піти на зворотні заходи. Зворотне насильство утворило свого роду фізичну, соціально-політичну та психологічну «захисну оболонку», під якою, однак, зберігся практично в незмінному вигляді той базовий ненасильницький імпульс, яким було викликано первісний протест «Євромайдану»¹.

Проте головний посил, пафос ненасильницького опору в його класичній формі полягає в тому, щоб не вдаватися до насильницьких методів боротьби, *навіть потерпаючи від насильства з протилежного боку*. Ганді стверджував, що активіст ненасильницького опору повинен бути, як солдат, готовий померти за свою справу, але, на відміну від солдата, він не повинен вбивати за свою справу².

До того ж для переважної більшості протестувальників влада апріорно є втіленням злочинних задумів і джерелом злочинної волі. Протестуючи проти такої влади, опозиціонер може – навіть повинен – очікувати вкрай тяжких, смертельно небезпечних наслідків.

¹ Такі міркування можна зустріти, зокрема, в матеріалах вебінару, організованого вашингтонським Міжнародним центром з дослідження ненасильницьких конфліктів (*Ukrainian Struggle Explained: The Maidan Revolution, Resistance to Military Intervention and Citizens' Organizing*. <<http://www.nonviolent-conflict.org/index.php/learning-and-resources/educational-initiatives/academic-webinar-series/3683-ukrainian-struggle-explained-the-maidan-revolution-resistance-against-russian-military-intervention-and-citizens-organizing-for-reforms>> (2014, листопад, 16).

² Цит. за: Shepard, M. Mahatma Gandhi and His Myths. Civil Disobedience, Nonviolence and Satyagraha in the Real World. <<http://www.markshep.com/peace/Myths.html>> (2014, листопад, 16).

Але саме тому прихильник класичної доктрини ненасильницького опору і обирає ненасильницькі методи – як такі, що морально підносять його над супротивником та політично можуть виявитися ефективнішими за зворотне насильство. (Впевненість в остаточній – хоча б і не близькій – перемозі виражено в словах знаменитого «гімну» афроамериканського руху за громадянські права: «We shall overcome someday» – «Настане день, коли ми переможемо».)

Таким чином, спроби вписати насильство в контекст декларативно ненасильницького протесту представляють собою очевидний відхід від класичних принципів ненасильницького опору. Це, однак, не слід пояснювати виключно лицемірством, політичними хитаннями або елементарними логічними похибками. Автор вважає, що у багатьох таких випадках ми маємо справу з певною модифікацією класичної доктрини ненасильницької боротьби. Принципове ненасильство в рамках цієї модифікації поступається місцем насильству як варіативній складовій можливих політичних сценаріїв. А сама ідея ненасильницького опору, відповідно, залишає своє унікальне місце в політичному спектрі та переміщується в «сіру зону» політичних маневрів і компромісів. Звернення до теми ненасильства в цьому контексті може бути щирим, але тільки в тому сенсі, в якому гравець в межах правил використовує прийом, доки цей прийом є ефективним, та відмовляється від нього на користь іншого, коли ефективність зменшується або зовсім зникає. Так, ненасильницький протест може бути дебютом політичної «шахової партії», в ході якої – залежно від розвитку комбінації – цей різновид протесту або залишається на передньому плані, або замінюється на інші прийоми, або поєднується з ними.

Напрошується висновок про те, що перед нами – свого роду «полегшена» версія класичної доктрини ненасильницького опору. Застосування класичних принципів ненасильницької боротьби під керівництвом Ганді чи Кінга принесло ненасильницьким методам славу (незаслужену – додадуть тут критики), але також показало, наскільки тривалою та самовідданою може бути – має бути – ненасильницька боротьба («We shall overcome someday»). В рамках «сірої» модифікації пропонується поєднання благородного морального посилу, пов'язаних із ним політичних переваг та готовності прискорити або переломити хід подій, в потрібний момент звернувшись до насильства, виправдовуючи таке звернення тим, що благородні устремління були «розтоптані правлячим режимом». В результаті протестувальники зберігають моральну перевагу як учасники «не-

насильницьких протестів», але уникають багатьох труднощів та ризиків, до яких може призвести суто ненасильницький опір.

Однак така вільність у застосуванні принципу ненасильства і, відповідно, забезпечувана нею свобода маневру можуть мати вельми високу політичну і моральну ціну.

Так, постає питання про те, чи можна вважати відповідальним подібне опортуністичне ставлення до насильства та ненасильства. Кидаючи відкритий виклик режиму – більш того, режиму, який ними *вже проголошено* авторитарним, – протестувальники повинні розуміти, що реакцією майже напевно стане насильство. (Навряд чи обґрунтованими будуть сподівання на те, що авторитарний режим відступить ба навіть зникне при перших же проявах невдоволення на вулицях.) Але не менш ясно протестуючі повинні розуміти й те, що в свою чергу вже вони самі, відповідаючи насильством на насильство, неминуче візьмуть на себе частину відповідальності за ескалацію конфлікту.

В контексті даної статті сумніву піддається не саме рішення обрати насильство як метод; сумнівною здається спроба уникнути політичної та моральної відповідальності за це рішення, посилаючись на те, що початковим благим намірам протестувальників «несподівано» не дозволив здійснитися правлячий авторитарний режим. Підкреслимо: у зв'язку з розглянутим вище питанням про порівняльну ефективність насильства та ненасильства цілком можливо припускати, що у протестувальників, принаймні за певних умов, може не бути шансів на перемогу ненасильницьким шляхом. Але в такому випадку єдиною послідовною позицією є визнання того, що ненасильницький протест вичерпав себе і протестуючі відтепер свідомо й добровільно обирають шлях насильницької боротьби. Такої послідовності немає у спробах примиряти насильство і ненасильство в рамках одного конфлікту, ситуативно перемикаючись з одного на інше.

Поворот до насильства відбувається як унаслідок репресивних заходів з боку уряду, так і за умов небажання протестуючих залишатися на проголошеному раніше ненасильницькому курсі. Навіть якщо антиурядове насильство є справою рук деякої радикально налаштованої частини протестувальників, проблема відповідальності залишається, нехай і в зміненому вигляді. Згідно з логікою послідовного ненасильницького протесту, проголошуючи ідеали ненасильства, опозиціонери тим самим проводять чітку межу між собою та прихильниками насильницьких методів боротьби. Уряд не може власноруч стерти цю межу або змусити опозиціонерів стерти

її, якщо опозиція не вважатиме за можливе частково або повністю зняти ненасильницькі гасла та солідаризуватися з радикалами заради тактичної самооборони або стратегічного успіху.

Показово, що Шарп, найвідоміший сьогодні теоретик і популяризатор доктрини ненасильницького опору, хоч і демонструє схильність до «сірої» модифікації ненасильства¹, водночас – принаймні на папері – закликає протестувальників «утримуватися від застосування сили в процесі боротьби», «не піддаватися на провокації до насильства» та навіть *бойкотувати* «агресивно налаштовані» елементи у власному середовищі².

Слід особливо відзначити, що без чіткої політичної та моральної рамки, яка б охоплювала всі основні елементи протестного руху; без твердого наміру втриматися на ненасильницькому курсі; без подібної до Ганді знакової постаті, втілюючої ідеали ненасильства, вільне застосування ідеї ненасильства, її опортуністичне поєднання з насильницькими методами може обернутися енергійним виправданням насильницьких дій. Себто замість «вимушеного переходу до насильства» може йтися вже про те, що невдача перших ненасильницьких акцій довела, що тільки насильство здатне змінювати хід подій. Мова може йти про насильство не як про ситуативний маневр, а як про єдиний ефективний інструмент політичної боротьби. Ідея ненасильницького опору у такому разі не просто тимчасово знімається з порядку денного, «відводиться в тил»; вона повністю дискредитується.

Ще раз підкреслимо, що мова зараз – не про виправданість чи невинуватість насильства як такого, а лише про той ефект, який може мати тактичне суміщення насильства і ненасильства в межах одного політичного конфлікту. Зрозуміло, радикали, строго кажучи, не потребують ніякого виправдання своїх дій, крім того, що вже сформульовано в їх програмах. Але прихильники «сірого», «тактичного» ненасильства повинні розуміти, що тактичні компроміси можуть вже на стратегічному рівні мати непередбачувані наслідки для подальшого розвитку конфлікту.

Приміром, серед успіхів ненасильницького опору Шарп називає «підрив» протягом кількох місяців «потужного мілітаризованого ре-

¹ Шарпа відрізняє чітко виражений «технологічний» підхід до насильницьких і ненасильницьких методів. Якщо він і відкидає насильство, то не з моральних переконань, а виключно з причини його неефективності.

² Шарп, Дж. *От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения*. <<http://pavroz.ru/files/sharpotdic.pdf>> (2014, листопад, 20).

жиму» іранського шаха в 1978-1979 рр.¹ Однак при цьому навіть не згадуються вже найближчі наслідки іранського «переходу від диктатури до демократії». Шарпа абсолютно не цікавить те, що відразу ж після падіння монархії (тобто формально за межами власне протестної стадії) розпочалося захоплення ініціативи в антишахському русі релігійними радикалами, які до той пори були тактичними союзниками поміркованих елементів Іранської революції. В іранській «сірій» зв'язці насильства і ненасильства остаточна перемога залишилася за першим компонентом.

Автор не мав за мету вкотре порівнювати і прямолінійно протиставляти насильницькі та ненасильницькі методи політичної боротьби. Така бінарна, «чорно-біла» опозиція здається автору занадто вузькою та схематичною, щоб покрити весь комплекс проблем, пов'язаних з різними формами конфліктів. Як було показано, за рамками цієї вузької схеми залишаються складні – «сірі» – поєднання політичного насильства і ненасильства.

Саме можливим наслідком такого суміщення ба навіть примирення насильства і ненасильства була присвячена ця стаття. Автор прагнув показати, що в рамках «сірих» комбінацій ідея ненасильницького протесту – всупереч її сакраментальному позитивному тлумаченню – здатна перетворюватися у вельми суперечливий за характером свого впливу фактор. Автором були позначені лише найбільш загальні параметри цього впливу. Продовжуючи аналіз поставленої проблеми, потрібно буде уточнити причини формування «сірих» поєднань насильства та ненасильства; детальніше розкрити ті ролі, які ці поєднання відігравали в конкретних політичних конфліктах; розглянути прояви їх відстроченого або опосередкованого впливу на якомога більш широке коло політичних феноменів.

¹ Шарп, Дж. *От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения.* <<http://pavroz.ru/files/sharpotdic.pdf>> (2014, листопад, 22).